

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

**ФАКУЛЬТЕТ КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І
ПСИХОЛОГІЇ**

Кафедра логопедії та спеціальних методик

**Дипломна робота
магістра**

**з теми: «ЗАСТОСУВАННЯ НЕЙРОГІМНАСТИКИ У ЛОГОПЕДИЧНІЙ
РОБОТІ З ДОШКІЛЬНИКАМИ З ПОРУШЕННЯМИ
МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ»**

Виконала: студентка групи KorLs1-M19z
спеціальності 016 Спеціальна освіта.
Логопедія. Спеціальна психологія
Берецька Єлизавета Ігорівна

Науковий керівник:
Мілевська О.П., канд. пед. наук,
доцент, доцент кафедри логопедії та
спеціальних методик

Кам'янець-Подільський – 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ НЕЙРОГІМНАСТИКИ ЯК СКЛАДОВОЇ ЛОГОПЕДИЧНОЇ РОБОТИ З ДОШКІЛЬНИКАМИ.....	8
1.1. Поняття нейрогімнастики та її значення для психомоторного розвитку дитини.....	8
1.2. Особливості психомоторного розвитку дошкільників з дизартричними порушеннями.....	15
1.3. Корекційні можливості нейрогімнастики як технології логопедичної роботи з дошкільниками з дизартрією.....	22
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХОМОТОРНОГО РОЗВИТКУ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ДИЗАРТРІЄЮ.....	35
2.1. Методика експериментального дослідження	35
2.2. Аналіз результатів констатувального дослідження.....	45
РОЗДІЛ III. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ НЕЙРОГІМНАСТИКИ У РОБОТІ ЛОГОПЕДА З ДОШКІЛЬНИКАМИ З ДИЗАРТРІЯМИ.....	54
3.1. Обґрунтування методики формувального експерименту	54
3.3. Апробація методики і аналіз результатів формувального експерименту	63
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	77
ДОДАТКИ.....	82

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку науки в Україні та інших державах великого значення надається проблемам розроблення та впровадження інноваційних технологій, підгрунтям для яких стають новітні дослідження у різних сферах науки і техніки.

Стосовно спеціальної освіти – це технології, спрямовані на оптимізацію корекційної роботи з подолання порушень у дітей психофізичного розвитку, стосовно логопедії як галузі спеціальної освіти – технології для підвищення ефективності логопедичної роботи з подолання мовленнєвих порушень.

В логопедичній практиці щороку збільшується кількість дітей з комплексними порушеннями в розвитку, зокрема з труднощами навчання, з порушеннями поведінки, з проблемами адаптації тощо. Для подолання наявних у них порушень та з метою укріплення психічного здоров'я необхідна окрім логопедичної комплексна психокорекційна робота.

Одним зі складових елементів такої роботи стала кінезіологічна корекція, або нейрогімнастика. Застосування цієї технології в цілому сприяє активізації інтелектуальних і пізнавальних процесів.

Наукові дослідження у галузях нейропсихології, нейрофізіології, психофізіології (праці Т. Ахутіної, М. Бернштейна, Т. Візель, О. Лурії, А. Семенович, Т.Фотекової, Л. Цветкової та ін.) виявили, що певні фізичні рухи мають вплив на розвиток ментальної сфери людини. На основі таких висновків виникла нова розвивально-реабілітаційна система, «освітня кінезіологія», змістом якої є оптимізація роботи мозку через фізичні рухи, через нормалізацію рухової сфери в цілому.

Рухова активність, рухова діяльність є винятково важливим чинником розвитку дитини, особливо у ранньому і дошкільному віці. Рухова сфера дитини характеризує її фізичний і психічний стан, відображає емоційний стан, опосередковує різні види діяльності.

Для дітей з мовленнєвими порушеннями характерні особливості рухової сфери, зокрема: порушення мілкої та артикуляційної моторики,

обумовлені м'язовими диспраксіями, порушення загальної моторики, спричинені парезами чи паралічами окремих м'язів; порушення механізмів координації та переключення рухів, недоліки мимічної моторики тощо (О. Архіпова, О. Винарська, Н. Гаврилова, Л. Белякова, О. Дьякова, О. Мастюкова, О. Ревуцька, М. Хвацев, Р. Левіна, Г. Волкова, Л. Лопатіна, С. Конопляста, М. Шеремет та ін.).

Особливо виразно проявляються недоліки рухової сфери за наявності у дітей тих мовленнєвих порушень, які спричинені ураженням мозкових структур – дизартрій, заїкання, моторних алалій. Ці форми логопатій мають різну частоту прояву; на тепер найбільш чисельною є популяція дітей дошкільного і молодшого шкільного віку з дизартричними порушеннями (М. Бабадагли, Л. Журба, В. Козьякін, С. Конопляста, Л. Лопатіна, О. Романенко, Н. Пахомова, О. Приходько, К. Семенова, В.Тарасун, А. Шевцов та ін.).

Методики подолання дизартрій, заїкання, моторних алалій вміщують окремі розділи, спрямовані саме на усунення порушень рухових механізмів мовлення. Проте, зміст цих методик скерований загалом на периферичні симптоми рухових порушень. Центральні ж рухові механізми виявляються лише частково задіяними під час корекції периферійних рухових симптомів.

Відтак, виникає потреба у застосуванні дієвих методик стимуляції мозкових рухових механізмів, в тому числі рухових механізмів мовлення.

В зв'язку з цим заслуговує уваги технологія нейрогімнастики.

Обґрунтування і впровадження технології «нейрогімнастика» (Paul Dennison, Gail Dennison) було здійснено на базі теоретичній базі освітньої кінезіології (Rod A. Hurter, Л. Бонев, Р. Енока , ін.). Нейрогімнастичні вправи дозволяють покращити пам'ять, увагу, мовлення; розвивають просторові уявлення, мілку та загальну моторику; підвищують здатності до довільного контролю та знижують втомлюваність.

Позитивний вплив нейрогімнастики на мовленнєву сферу пояснюється спрямованістю цієї технології на стимуляцію мозкових механізмів, які водночас є матеріальним субстратом мовленнєвої діяльності людини.

Так, важливими нейрофізіологічними умовами мовленнєвої функції є налагоджена міжпівкульна взаємодія головного мозку (А. Семенович, Т.Ахутіна, Т.Фотекова, А. Сиротюк та ін.), сформовані мережі нейронних зв'язків у зонах рухового та слухового аналізаторів, розвинутий кінестетичний аналізатор (його кірковий рівень).

Важливими є дані нейропсихології щодо нормотипових вікових меж у становленні міжпівкульних зв'язків головного мозку, згідно з якими вони формуються в дівчаток до 7-ми років, у хлопчиків – до 8- 8,5 років. Тобто, налагодження міжпівкульної взаємодії в дошкільному віці є доцільною.

Дієвість вправ нейрогімнастики у системі логопедичної роботи підтверджують результати науково-практичного досвіду Н. Єфименко, Т. Бабій, Т. Філіної, О. Лук'яненко, О. Забродської, С. Притиковської, В. Акименко, О. Кунецової та інших. Науковці та практики зазначають, що систематичне, планомірне застосування цієї технології сприяє покращенню мовлення, а також процесів пам'яті, уваги, мислення, поведінки. У дитини в процесі застосування вправ нейрогімнастики нормалізуються просторові уявлення, дрібна й загальна моторика, знижується стомлюваність, підвищується здатність до довільного контролю.

Водночас, залишається відкритим питання доцільності використання тих чи інших вправ нейрогімнастики, а також їхніх комплексів за наявності у дітей різних форм логопатій. Відповідно, застосування нейрогімнастики потребує попереднього аналізу структури мовленнєвого дефекту дитини у кожному окремому випадку на предмет наявності недорозвинення моторних функцій (пальцевої моторики, артикуляційної, загальної), сенсорних функцій (слухової уваги, слухового та просторового сприймання тощо), регуляторних механізмів (регуляція дихання, м'язового тону тощо), емоційно-афективної та поведінкової сфер.

Окреслені аспекти дозволяють визначити тему дипломного дослідження **„Застосування нейрогімнастики у логопедичній роботі з дошкільниками з порушеннями мовленнєвого розвитку”** як актуальну.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та апробувати методичне забезпечення для проведення логопедичної роботи з дошкільниками з дизартріями із застосуванням нейрогімнастики.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз науково-методичної літератури з проблеми дослідження; схарактеризувати сутність поняття „нейрогімнастика” як розділу кінезіології.

2. Теоретично обґрунтувати необхідність використання нейрогімнастики як засобу розвитку психомоторної сфери дошкільників з мовленнєвими порушеннями.

3. Експериментально дослідити особливості психомоторики у дошкільників з дизартріями.

4. Розробити та експериментально перевірити методичне забезпечення логопедичної роботи з розвитку психомоторних та мовленнєвих умінь дошкільників з дизартрією засобами нейрогімнастики.

Об’єкт дослідження: нейрогімнастика як технологія логопедичної роботи.

Предмет дослідження: методичне забезпечення з використання нейрогімнастики у логопедичній роботі з дошкільниками із дизартріями.

У дипломній роботі використано наступні **методи дослідження:**

– *теоретичні:* аналіз загальної та спеціальної літератури з проблеми дослідження; узагальнення та систематизація теоретико-методичних положень;

– *емпіричні:* констатувальний, формувальний експеримент;

– *методи кількісного та якісного аналізу* емпіричних даних та їх узагальнення.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

– уточнено наукові відомості щодо нейрогімнастики як інноваційної технології психокорекційної та логопедичної роботи; узагальнено дані щодо особливостей розвитку рухової сфери у дітей з порушеннями мовлення, в тому числі з дизартріями;

– теоретично обґрунтовано та експериментально апробовано методичне забезпечення для застосування нейрогімнастики у логопедичній роботі з дошкільниками з дизартріями;

– визначено особливості та умови застосування нейрогімнастики у логопедичній роботі зі старшими дошкільниками з дизартріями.

Практичне значення проведеного дослідження полягає у вивченні розробленні календарного планування логопедичної роботи із застосування нейрогімнастики в цілому, та систематизованих комплексів вправ, які можуть використовуватися у роботі логопедів закладів та дошкільної освіти, центрів розвитку дитини, навчально-реабілітаційних центрів, психологів, корекційних педагогів та батьками дошкільників з дизартріями.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі ЗДО № 26, №50 м. Хмельницький. Дослідженням було охоплено 31 дитини.

Апробація роботи. Результати дослідження висвітлено у одній публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 2-х публікаціях.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (61 найменування), додатків. У роботі вміщено 14 таблиць, 6 рисунків. Основний зміст дипломної роботи викладено на 73 сторінках.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження щодо розвитку рухової сфери старших дошкільників з дизартрією засобами нейрогімнастики дали підстави для наступних висновків:

1. Проведено теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури, який свідчить про те, що проблема розвитку рухової сфери старших дошкільників з дизартрією засобами нейрогімнастики досліджувалась як вітчизняними так і зарубіжними науковцями в різних аспектах, а саме: психологічному, фізичному та мовленнєвому.

У психолого-педагогічній літературі поняття «рухова сфера» визначають як сукупність зовнішніх проявів активності людини в його взаємодії з навколишнім середовищем, яка виступає у вигляді моторних реакцій, психомоторних дій, психомоторної діяльності і рухової поведінки в цілому, включаючи моторний вигляд. Фізичні (рухові) якості – це розвинуті у процесі виховання і цілеспрямованої підготовки рухові задатки людини, які визначають її можливості успішно виконувати певну рухову дію. Рівень їх розвитку значною мірою обумовлює результативність формування навичок рухових дій та успішне їх використання у різноманітних життєвих ситуаціях.

Розвиток рухових якостей та в цілому відіграє рухова система у дитини відбувається під впливом двох факторів: природно-вікових змін організму та режиму рухової активності і формується на основі кінестетичних та кінетичних функцій та передбачає довільну регуляцію психічних процесів та моторних функцій.

За наявності дизартричних порушень спостерігається недостатність іннервації мовленнєвого апарату внаслідок уражень центрального відділу мовленнєво-рухового аналізатора; присутні порушення мимічних рухів, артикуляційні порушення в поєднанні з порушенням дрібної і загальної моторики.

2. З'ясовано, що кінезіологія (нейрогімнастика) – це фундаментальна наука, перекладаючи слово «кінезіологія» дослівно, ми отримуємо – «наука про рух». Проблема використання нейрогімнастики в процесі розвитку рухової сфери дошкільників з порушенням мовлення є актуальною для дошкільної освіти. Завдяки покращенню взаємодії півкуль головного мозку підвищується засвоєння навчальної інформації за рахунок включення всіх типів сприймання, а також має позитивний вплив на розвиток рухової сфери. Кінезіологічні вправи дозволяють дітям зосередитися, скоординувати свою діяльність, позбутися стресу, подолати мовленнєві вади, оскільки мозок продуктивний лише тоді, коли гармонійно працюють і права і ліва півкулі головного мозку.

3. Виявлення рівня розвитку рухових (психомоторних) умінь дітей старшого дошкільного віку з дизартріями за допомогою діагностичних методик: «Моторна координація рук», «Обстеження рухової сфери», «Моторного розвитку» «Виявлення рівня сформованості праксисів» у дошкільників з дизартрією» показало, що діти мають низькі показники рівня психомоторних умінь. Аналіз результатів констатувального дослідження засвідчив порушений нейропсихологічний базис пізнавальних функцій, в тому числі нейромоторних апаратів мовленнєвої функції у досліджуваних, низький та дуже низький рівні сформованості моторних координацій, статико-динамічних регуляцій, кінетичної та кінестетичної основи рухів у загальній та артикуляційній моториці.

Результати констатувального експерименту обумовили необхідність здійснення цілеспрямованої роботи з організації системи занять з використанням вправ нейрогімнастики, спрямованої на формування нейрооснови мовленнєвої діяльності у дітей з дизартрією – психомоторних умінь.

4. Аналізуючи результати дослідження було розроблено та апробовано методичне забезпечення щодо розвитку психомоторних умінь у старших дошкільників з дизартрією засобами нейрогімнастики.

Запропоновано системний підхід проведення логопедичної роботи із залученням зв'язку між фахівцями (вихователь, муз.керівник ін.) та батьками дошкільників із дизартріями. Апробовано авторські методичні розробки «Нейрохвилинки», «Нейропаузи», «Нейророзваги», «Домашні нейрозарядки», спрямовані на нормалізацію психомоторних умінь як нейрооснови мовленнєвих функцій дітей не лише на логопедичних заняттях, а й на освітніх, режимних моментах та в домашніх умовах.

Засвідчено підвищення рівня сформованості психомоторних умінь та мовленнєвих умінь у дошкільників експериментальної групи; у контрольній групі було відзначено незначну динаміку стосовно вказаних умінь у дітей з дизартріями.

Запропоноване методичне забезпечення може бути використане у роботі логопедів, вихователів, фізінструкторів, музкерівників закладів дошкільної освіти та батьками з метою стимуляції нейромоторних та нейросенсорних апаратів мовленнєвої діяльності у дошкільників з дизартричними порушеннями. Комплекси вправ нейрогімнастики, запропоновані нами, позитивно впливатимуть на емоційну, мотиваційну сферу дітей, на процеси планування, регуляції та контролю.

Результати дипломного дослідження дають підстави вважати, що визначені завдання реалізовані, покладена в основу мета досягнута.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андренко Н. В., Сорокопуд М. І., Щербак А. М. Фізичний розвиток майбутнього першокласника. Харків: Ранок, 2012. 256 с.
2. Аршавская Э. И., Розанова В. Д. Физиология и физкультура. Москва: Физкультура и спорт, 1968. 127 с.
3. Батюк Н. О. Життя – це рух! Кінезіологічні заняття для дітей. *Психолог дошкілля*. 2017. №9. С. 31 – 35.
4. Белов В. И. Энциклопедія здоров'я. Москва: Прайм-ЄВРОЗНАК, 1993. 412 с.
5. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. Москва: Медицина, 1966. 349 с.
6. Богуш А. М. Дошкільна лінгводидактика: навч. посіб. Київ: Слово, 2008. 428 с.
7. Бондар Л. О. Діти-дизартрики. Теорія та практика корекційно-виховної роботи. *Дефектолог*. 2018. №10. С. 19 – 21.
8. Бонев Л. І. Руководство по кинезотерапии. Москва: София, 1978. 173с.
9. Брушневська І. М. Закономірності розвитку дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення. *Логопедія*. 2016. №5. С. 9 –12.
10. Бубновская А. О., Лукьянычев К. Д. Адаптивная физкультура с основами кинезитерапии. Москва: Астрейя-центр, 2008. 96 с.
11. Бубновский С. М. Практическое руководство по кинезитерапии. Москва: Мир, 1998. 37 с.
12. Василець С. В. Особливості виховання дитини з порушенням мовленнєвого розвитку в сім'ї. *Логопед*. 2015. №4. С. 38 – 41.
13. Венгер Л. А. А. В. Запорожец и его вклад в советскую психологию. *Вопросы психологии*, 1985. № 4. С. 121 – 125.
14. Венгер Л. А. Педагогика способностей. Москва: Просвещение, 1973. 234 с.

15. Винарская Е. Н. Дизартрия: учеб. пособ. Москва: Астрель, 2006. 392с. URL: <http://nsportal.ru/vuz/psikhologicheskie-nauki/library/2014/12/01/vinarskaya-en-dizartriya>. (дата звернення 25.02.2019).
16. Вільчковський Е. С. Теорія і методика фізичного виховання дітей дошкільного віку: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2001. 428с.
17. Волкова В. Н. Оптимальна рухова активність і її вплив на здоров'я і працездатність: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 12.00.03. Харків, 2010. 7 с.
18. Габенко Л. І. Кінезіологія як ефективний психолого-педагогічний ресурс. *Психолог*. 2016. №15. С. 18 – 20.
19. Галушко Т. В. Застосування кінезіологічних вправ у корекційно-розвивальній роботі з дітьми із тяжкими порушеннями мовлення. *Логопед*. 2016. №2. С. 58 – 60.
20. Гладишева А. М. Анатомія людини. Харків: Ранок, 1977. 83 с.
21. Гранит Р. В. Основы регуляции движений. Москва: Мир, 1973. 45 с.
22. Диль Н. І. Подолання стертої форми дизартрії. Методи і форми логопедичного впливу. *Дефектолог*. 2014. №11. С. 44 – 46.
23. Дубравська Д. М. Основы психологии: навч. посіб. Львів: Світ, 2001. 280 с.
24. Єжова О. О. Здоровий спосіб життя: навч. посіб. Київ: Книга, 2017. 78 с.
25. Єфименко Н. О. Вплив кінезіологічних вправ на розвиток мовлення та мислення дитини. *Логопед*. 2013. №2. С. 2 – 5.
26. Забродська О. П. Кінезіологічні вправи в корекції психомовного й моторного розвитку старших дошкільників. *Логопед*. 2015. №7. С. 2 – 5.
27. Ігнат'єва С. А., Грецьких В. М. Мовленнєвий розвиток. Харків: Ранок, 2011. 128 с.
28. Каше Г. А. Исправление недостатков речи у дошкольников. Москва: Педагогика, 1972. 125 с.
29. Келембет С. О. Наука кінезіологія – гімнастика для мозку. *Логопед*. 2015. №3. С. 2 – 6.

30. Козьявкін В. І., Сак Н. М., Качмар О. О., Бабадаглі М. О. Основи реабілітації рухових порушень за методом Козьявкіна. Трускавець: Основа, 2011, 115 с.
31. Кононенко С. М. Скарбничка порад для уважних батьків. *Логопед.* 2017. №11. С. 37 – 43.
32. Коц. Я. М. Спортивная физиология. Москва: Фискультура и спорт. 1996, 45 с.
33. Кузнєцова О. В. Дизартрія як одна з найпоширеніших мовленнєвих вад сучасності. *Логопед.* 2017. №4. С. 6 – 11.
34. Кульчицька Н. В. Скарбничка порад для батьків. *Логопед.* 2016. №10. С. 23 – 28.
35. Лущик І. В. Фізичний розвиток дошкільників. Харків: Основа 2014. 126 с.
36. Матейко Н. М. Загальна психологія: навч. посіб. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2013. 230 с.
37. Мещеряков Б. Р., Зінченко В. П. Великий психологічний словник. Москва: Прайм-ЄВРОЗНАК, 2003. 387 с.
38. Мигалюк В. О. Подолання вад засобами фізичного виховання. Діти з помірною розумовою відсталістю. *Дефектолог.* 2014. №11. С. 20 – 24.
39. Миклашевская М. М., Соловьева У. З., Година Е. С. Ростовые процессы у детей дошкольного возраста и подростков. Москва: Изд-во МГУ, 1988. 182 с.
40. Миронова С. А. Обучение и воспитание детей с нарушением речи. Москва: Просвещение, 1987. 156 с.
41. Павелків Р. В., Цигипало П. О. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2010. 219 с.
42. Пінчук Ю. В. Методичні засади фізичного виховання дітей дошкільного віку з порушенням мовлення. *Логопедія.* 2012. №2. С. 68 – 71.
43. Подгорна В. В. Взаємозв'язок корекції рухового і вербального розвитку дітей молодшого шкільного віку з важкими порушеннями мовлення: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03. Одеса, 2015. 232 с.

44. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: підруч. Київ: Академвидав, 2013. 464 с.
45. Род А. Хартер. Основы анатомии и прикладной кинезиологии. Москва: Астрель, 2002. 62 с.
46. Розіна О. Д. Розвиток мови методами кінезіології. *Дефектолог.* 2010. №6. С. 16 – 19.
47. Русковолошин В. М. Роль мовленнєвого розвитку у формуванні дошкільної зрілості дитини. *Логопед.* 2015. №4. С. 5 – 9.
48. Саєнко С. М. Правильно вимовляємо, мовлення розвиваємо. *Логопед.* 2015. №1. С. 38 – 43.
49. Селиверстов В. И. Понятийно-терминологический словарь логопеда. Москва: ВЛАДОС, 1997. 400 с.
50. Степанов С. С. Пузанов Б. П. Дефектология. Словарь-справочник. Москва: Мир, 1996. 71 с.
51. Тарасюк В. І. Ріст і розвиток людини. Київ: Медицина, 2013. 140 с.
52. Титова Ю. О., Фролова О. С., Винникова Л. М. Как играть с ребенком?: развитие внимания, мелкой моторики, крупной моторики у детей 1-5 лет. Москва: Эксмо, 2010. 123 с.
53. Торган З. Ю. Логопедичне обстеження дітей із мовними вадами. *Логопед.* 2015. №3. С. 7 – 10.
54. Филичѐва Т. Б., Чевелѐва Н. А., Чиркина Г. В. Основы логопедии. Москва: Гном-Пресс, 1987, 222 с.
55. Чмеленко В. О. Корекційна робота з дітьми із стертою формою дизартрії. *Логопед.* 2019. №1. С. 4 – 8.
56. Чорна І. М. Формування просторової уяви у дітей із порушеннями мовленнєвої та рухової діяльності. *Дефектолог.* 2014. №4. С. 8 – 10.
57. Шеремет М. К. Логопедія: підруч. Київ: Слово, 2013. 672 с.
58. Шеремет М. К., Мартиненко І. В. Хрестоматія з логопедії: Історичні аспекти. Дислалія. Дизартрія. Ринолалія: навч. посіб. Київ: КНТ, 2008. 380 с.
59. Шишкина В. А. Двигательное развитие дошкольника: пособие для педагогов учреждений дошк. образования. Москва: Белый Ветер, 2014. 133 с.

60. Эльконин Д. Б. Детская психология. Москва: Академия, 2005. 94 с.
61. Яблонский Л. Т. Антропологический словарь. Москва: Классик Стиль, 2003. 328 с.
62. Dennison Paul, Gail Dennison. Brain Gym. 1989. Ventura, Calif.: Educational Kinesthetics. pp. 118.